

Check the function of the business firm in Pahlavi era

Faeze Fatemi¹

Zahra Alizadeh Birjandi²

Mojtaba Khalife³

Received: 13/4/2022

Accepted: 14/8/2022

Abstract

Economic history of Khorasan is one of the most important topics. This article tries to study different businesses in Mashhad during Pahlavi era. The commercial activities in Mashhad and trader's functions have been analyzed. This research is descriptive-analytical and is based on the archival documents of Astane Qods, National library and some local documents. This study shows the connections and interactions of Mashhad businesses with other cities of Iran such as Tehran, Rasht, Yazd, and Birjand as well as trade relations and their exchange with Russia and Germany. In addition to commercial functions, it had various functions in social area such as participation of businessmen in social affairs or the activities related to Mashhad's citizen's welfare. Its influence can be seen on the school's construction, mosques, bath, houses, stairs and Caravanserais. Some political functions can be mentioned as the merchant's pretesting letters to the government and the merchant's plus Bazaars' organized efforts to form the Bar association, establish the council and their participation in anti-authoritarian groups such as the National front, the freedom movement, and so on.

Keywords: Business House, Merchants, Khorasan, Mashhad, Pahlavi, Economic History

1. Master's student of Iranian Islamic History of Birjand University, faeze.fatemi98@birjand.ac.ir

2. Associate Professor, Department of History, University of Birjand, (responsible author), zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of History, University of Birjand, mkhalifeh@birjand.ac.ir

مقاله علمی - پژوهشی

بررسی کارکردهای تجارخانه‌های مشهد در عصر پهلوی

با تکیه بر کارکردهای فرهنگی آنها^۱

مجتبی خلیفه^۴

زهرا علیزاده بیرجندی^۲

فائزه فاطمی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۴

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۶، شماره ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_154824.html

چکیده

یکی از موضوعات مهم شایان توجه در مطالعات تاریخ محلی خراسان، پژوهش در باب تاریخ اقتصادی خراسان است. با توجه به اهمیت این‌گونه پژوهش‌ها، مقاله حاضر به بررسی تجارخانه‌های مشهد در عصر پهلوی اختصاص دارد. بر اساس اهداف پژوهش در این مقاله فعالیت‌های تجاری تجارخانه‌های مشهد و کارکردهای مختلف تجار و نیز تبیین کارکردهای فرهنگی تجارخانه‌های مشهد مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی است و با اتکا به اسناد آرشیوی آستان قدس و کتابخانه ملی و برخی از اسناد محلی صورت گرفته است و دستاوردهای حاصل از این پژوهش حاکی از ارتباطات و تعاملات تجارخانه‌های مشهد با سایر شهرهای کشور همچون تهران، رشت، یزد و بیرجند است و همچنین ارتباطات بازرگانی و مبادلات آن‌ها با تجارخانه‌های کشورهای نظیر روسیه و آلمان است. علاوه بر این، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد تجارخانه‌های مشهد در دوره مورد مطالعه، علاوه بر کارکردهای تجاری، دارای کارکردهای متنوعی در عرصه‌های اجتماعی که شامل مشارکت تجار در امور اجتماعی و هر آنچه به رفاه شهروندان مشهدی مربوط می‌شود، است. نمونه‌ای از این

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ تحت عنوان "بررسی کارکردها و فعالیت‌های تجارخانه‌های مشهد در عصر پهلوی" است.

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه بیرجند

۳. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند، نویسنده مسئول

۴. استادیار تاریخ دانشگاه بیرجند

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه بیرجند

۳. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند، نویسنده مسئول

۴. استادیار تاریخ دانشگاه بیرجند

کارکرد را می‌توان در احداث مدارس، احداث مساجد و حمام، ساختن سراها، پل‌ها، کاروانسراها و... که در آن مشارکت داشتند، مشاهده کرد. در بخش کارکرد مذهبی نیز می‌توان به اقداماتی همچون مرمت امامزاده‌ها، آذین‌بندی بازارها به مناسبت جشن‌های مختلف اشاره کرد. در میان کارکردهای سیاسی نیز می‌توان نامه‌های اعتراض‌آمیز تجار به دولت و تلاش سازمان‌یافته تجار و بازاریان را برای تشکیل مجلس وکلای تجار، تأسیس شورا، شرکت در گروه‌های ضد استبدادی چون جبهه ملی، نهضت آزادی و... برشمرد.

واژه‌های کلیدی: تجارخانه، تجار، خراسان، مشهد، پهلوی، تاریخ اقتصادی.

مقدمه

این مقاله به بررسی فعالیت‌ها و کارکردهای تجارخانه‌های عصر پهلوی اختصاص دارد؛ موضوعی که به دلایل گوناگون از جمله پرداختن به تاریخ اقتصادی و اجتماعی از اهمیت زیادی برخوردار است؛ زیرا بیشتر تحقیقاتی که در مشهد صورت گرفته است، اغلب جنبه تاریخ سیاسی دارد. برای پرداختن به کارکردهای تجارخانه‌های مشهد، نخست لازم است به سابقه فعالیت کمپانی‌های فعال در مشهد، در دوره قاجار اشاره شود. به‌عنوان نمونه روس‌ها بازار خوبی در خراسان داشته‌اند. این شرایط مطلوب برای روس‌ها آن‌ها را به فکر احداث تجارخانه‌هایی در شهرهای بزرگ ایران، از جمله مشهد انداخت. همچنین می‌توان به فعالیت‌های تجار آلمانی اشاره کرد. آلمان‌ها با توجه به ظرفیت ممتاز تجارت در مشهد آمدوشد داشتند. برخی از آن‌ها در مشهد تجارخانه‌هایی نیز گشودند (قصابی گزکوه، ۱۳۹۷: ۵۳). در دوره پهلوی اول طبقه تجار به دلایل متعدد، از جمله گسترش زمینه‌های ارتباط با تجار سایر شهرها و تجار خارج از کشور موقعیت بهتری در جهت تبادل کالاهای خود و فعالیت بازرگانی‌شان به دست آوردند و همچنین مشکلات راه‌ها تا حدودی به‌واسطه سیاست‌های اقتصادی پهلوی اول و با کشیده‌شدن خطوط ریلی و توسعه راه‌های شوسه تا حدودی بهبود پیدا کرد و این سیاست‌های راه‌سازی به بهبود تجارت و تسهیل امور تجاری تجارخانه در این دوره یاری رساند. بررسی تاریخ تجارخانه‌ها بویژه تجارخانه‌های مشهد که موضوع پژوهش حاضر است، به دلیل خلا مطالعات در این حوزه حائز اهمیت است. بر این اساس در نوشتار پیش رو، پرسش‌های زیر مدنظر بوده است:

- گستره روابط تجاری تجارتخانه‌های مشهد در دوره پهلوی در چه سطحی بوده است؟

- عمده‌ترین کارکردهای فرهنگی تجارتخانه‌های مشهد در این دوره چه بوده است؟

بررسی پیشینه پژوهش حاضر نشان می‌دهد که در مورد تجارتخانه‌های دوره قاجار، مطالعاتی صورت گرفته است. اما در مورد تجارتخانه‌های مشهد دوره پهلوی با نگرش کارکردی، کار مستقلی صورت نگرفته است و صرفاً اشاراتی گذرا به برخی از فعالیت‌های تجار و تجارتخانه‌ها در برخی از منابع محلی وجود دارد. تازگی پژوهش حاضر در استفاده از اسناد آرشیوی است.

در دوره پهلوی به دلیل جایگاه مشهد در شرق کشور و بویژه ارتباطات تجاری با دیگر مناطق تجارتخانه‌های مهم داخلی و خارجی در مشهد وجود داشت. از بین تجارتخانه‌های خارجی مشهد می‌توان به کمپانی دولتی به نام تسنترسایوز^۱ که توسط حکومت شوروی تأسیس شد، اشاره کرد. این تجارتخانه در زمینه حمل‌ونقل فعالیت می‌کرد (نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۰۰)؛ همچنین می‌توان به شرکت‌های مختلط پرس خلوپوک برای توسعه تجارت پنبه، پرس شولک^۲ برای توسعه تجارت ابریشم و شرکت حمل‌ونقل اتو ایران اشاره کرد (ایوانف، ۱۳۵۶: ۶۰). از دیگر شرکت‌ها، شرکت آلمانی زیمنس بود که در حوزه برق، تلگراف، تلفن و حمل‌ونقل فعالیت داشت. از دیگر کارخانه‌های آلمانی در مشهد می‌توان به کارخانه آرد و ماکارونی مشهد (۱۳۰۵ ش.)، کارخانه توتون و تنباکو و سیگارسازی مشهد (۱۳۰۷ ش.)، کارخانه چرم‌سازی مشهد (۱۳۱۰ ش.)، کارخانه روغن‌کشی مشهد (۱۳۱۲ ش.) و کارخانه کش‌بافی و جوراب‌بافی (۱۳۱۳ ش.) اشاره کرد (پیرا، ۱۳۷۹: ۱۹۷-۱۹۹). از تجارتخانه‌های فعال داخلی در مشهد می‌توان به تجارتخانه پشم‌ریسی عبدالهیان که در سال ۱۳۴۰ ش. تأسیس شد اشاره کرد. تجارتخانه‌های پشم‌ریسی وطن و شرکت سهامی فرش ایران نیز نزدیک به نصف تولیدی کارگاه‌های شهر را در اختیار داشت و بعد از آن شرکت‌های صابر کافی، شش کلانی، مخمل‌بافی غیوری در همین دوره فعال بودند و بیشتر آن‌ها در پایین خیابان (میدان اعدام) قرار داشتند (جلالی، ۱۳۷۸: ۱۵-۱۶).

1. Tsentersayuz
2. Press Shulk

کارکردهای اقتصادی تجارخانه‌های مشهد

تجارخانه‌های مشهد، علاوه بر ارتباط با هم‌صنفانشان در داخل مشهد، با تجارخانه‌های شهرهای دیگر، از جمله تجارخانه بیرجند نیز ارتباط داشته‌اند؛ در این راستا می‌توان به ارتباطات تجاری آستان قدس با شهرهایی نظیر یزد، رشت همچنین تجارخانه‌های خارجی اشاره کرد.

تعاملات تجارخانه‌های مشهد با دیگر تجارخانه‌های داخلی

اطلاعات ما در مورد فعالیت‌های تجارخانه‌های مشهد، بیشتر از طریق مکاتباتی است که تجار داشته‌اند. در این مکاتبات، پاره‌ای از مشکلات امور تجاری، مطالبات تجار و امور جاری مربوط به تجارخانه‌ها بیان شده است. بر اساس یکی از نامه‌هایی که در تاریخ سوم آبان ۱۳۱۱ ش. از سوی حاج‌علی کازرانی، مدیر تجارخانه کازرانی شهر مشهد به آقای اسدی، نایب التولیه آستان قدس نوشته شده است، این کمپانی ضمن اشاره به عملکرد مثبت این تجارخانه، پاره‌ای از معضلات تجارخانه خویش به طور خاص و مشکلات تجار به طور عام را در این نامه یادآور شده است. در میان این مشکلات، تجارخانه کازرانی از انقضای مهلت جواز کالاهای تجاری خویش سخن گفته و خواستار تمدید مدت جواز یک عدل فاستونی خریداری شده از کمپانی ایتالیایی نامه شده است (آستان قدس رضوی، سند شماره ۳/۹۷۳۳۸).

بخشی از فعالیت‌های تجارخانه‌های مشهد همانند سایر تجارخانه‌ها حمل‌ونقل کالاهای تجاری و انجام مراحل قانونی تحویل کالا است. از مفاد برخی مکاتبات تجاری و تلگراف‌های تجاری در مشهد می‌توان از روند حمل و نقل کالا و تحویل آن، همچنین انجام مراحلی چون پرداخت عوارض بر اساس بارنامه، قیمت اختصاصی کالا، صورت‌جلسه تحویل و مواردی از این قبیل آگاه شد. در این زمینه می‌توان به مکاتبه‌ای که میان شرکت سهامی مرکزی با شرکت سهامی خراسان در مورد تقاضای تلگرافی آقای پاکروان جهت تحویل محموله آهن به املاک اختصاصی ایشان در بندر پهلوی صورت گرفته اشاره کرد (آستان قدس رضوی، سند شماره ۱۳/۱۱۵۴۳۸).

در حیطه فعالیت‌های تجاری تجارخانه‌های مشهد افزون بر آنچه گفته شد، باید از تعاملات و تبادلات تجاری تجارخانه‌های مشهد با تجارخانه‌های سایر شهرهای ایران یاد کرد. این‌گونه مبادلات گاه با شهرهای داخل استان خراسان و گاه با شهرهای سایر استان‌ها صورت می‌گرفته

است. براساس اسناد آرشیو شخصی برخی از تجارتخانه‌های بیرجند، مکاتباتی میان تجارتخانه‌های مشهد و بیرجند در امور تجاری و خریدوفروش کالا صورت گرفته است. علاوه بر این مکاتبات، بارنامه‌هایی نیز در این اسناد به چشم می‌خورد. برای نمونه می‌توان به نامه‌ای که در تاریخ هفتم دی‌ماه ۱۳۴۰ شمسی از سوی تجارتخانه سیدحسن گلشنی و برادران (که در امر صادرات و واردات نیز فعال بودند) به تجارتخانه غلامرضا بازاری و برادران نوشته شده اشاره کرد. در قسمتی از این نامه آمده است: «محترماً ضمن تقدیم سلام اشعار می‌داریم یک صندوق چای قلمی اعلا در طی بارنامه زمینه توسط جفایی [گاراژ جفایی] ارسال شده رسید آن را مرقوم فرمایید. ضمناً بشرح زیر سررسید چایی‌ها را یادداشت نمایید. سلامتی شما را طالب‌اند» (آرشیو اسناد شخصی خاندان بازاری).

تعاملات تجارتخانه‌های مشهد با تجارتخانه‌های خارجی

در دوره پهلوی به دلیل ایجاد تجارتخانه‌های متعدد کشورهایی مانند روس و آلمان، ارتباطات گسترده‌ای بین تجار ایرانی و غربی ایجاد شده بود؛ سفر تجار به کشورهای اروپایی و فرستادن فرزندانشان برای تحصیل به خارج از ایران و همچنین حضور تجار خارجی و ازدیاد رفت‌وآمد خارجی‌ها به کشور از همه مهم‌تر تأسیس بانک شاهی باعث شد تجار ایرانی با فعالیتهای اقتصادی مدرن نیز آشنا شوند و زمینه‌ای هم برای رشد فعالیتهای بازرگانی تجار ایرانی فراهم گردد. لازم به ذکر است در بحث تجارت خارجی، به دلیل اثرات بحران نظام سرمایه‌داری در سال ۱۳۰۹، بازرگانی خارجی ایران دچار عدم تعادل شدید شد. از یک طرف کاهش قیمت مواد صادراتی ایران و از طرف دیگر کم‌بودن تولید داخلی و عقب‌ماندگی صنعتی باعث در دست گرفتن تجارت خارجی توسط دولت شد. در دوره هشتم مجلس شورای ملی، قانون انحصار دولتی تجارت خارجی به تصویب رسید. در این قسمت اشاره‌ای به فعالیتهای تجاری این تجارتخانه‌ها می‌شود:

تجارخانه‌های روسی

وقوع انقلاب روسیه و اتخاذ سیاست‌های انقلابی در حوزه اقتصاد توسط رژیم انقلابی، مناسبات تجاری ایران و روسیه را وارد مرحله تازه‌ای کرد (شجاعی دیوکلائی و پورقنبری، ۱۳۹۷: ۷۹). حکومت روسیه بنا بر رویکرد سوسیالیستی خود، اقتصاد را کاملاً در اختیار گرفت و تجارت خارجی را ملی اعلام کرد. برای تحقق این هدف، حکومت شوروی در اواخر سال ۱۲۹۹ ش. دو کمپانی دولتی به نام ونشتورگ و تسنترسایوز را تأسیس و صادرات و واردات شوروی را به انحصار آن‌ها درآورد (همان: ۱۱۷)؛ بنابراین با پیروزی بلشویسم، روس‌ها با ایدئولوژی جدیدی که داشتند شیوه تجارت را تغییر دادند. فعالیت‌های تجاری روس‌ها در مشهد پس از استقرار مجدد آن‌ها در این شهر توسط شعبه‌های ونشتروگ^۱ انجام می‌شد. تا اواخر سال ۱۳۰۰ ش. دو شعبه ونشتروگ در مشهد تأسیس شده بود که یکی زیر نظر مسکو و دیگری زیر نظر تاشکند فعالیت می‌کرد. از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۳ ش. مذاکره برای انعقاد قراردادهای تجاری بین ایران و شوروی در جریان بود. در این دوره به جای تجارخانه‌های شخصی و قدیمی، شرکت‌هایی به ابتکار شوروی برای توسعه بازرگانی با ایران، شرکت‌های مختلط پرس خلپوک^۲ برای توسعه تجارت پنبه، پرس شولک برای توسعه تجارت ابریشم، پرس آز برای فروش نفت، شرکت حمل‌ونقل اتو ایران و شرکت سهامی پشم شوروی به وجود آمد و نمایندگی بازرگانی شوروی در ایران به طور مستقیم و متمرکز تجارت را در انحصار خود گرفت (ایوانف، ۱۳۵۶: ۶۰).

فعالیت‌های تجاری آلمان‌ها

سیاست اقتصادی آلمان در ایران دوره قاجار با تأسیس تجارخانه‌ها نمایان بود و در دوره پهلوی نیز بیشتر آشکار شد؛ البته در فراهم‌شدن زمینه مساعد برای گسترش روابط تجاری، تلاش‌های کنت شولنبورگ^۳ و مساعدت‌های تیمورتاش نباید نادیده گرفته شود. تیمورتاش در سفر به برلین به انعقاد پیمان‌نامه‌هایی با دولت آلمان دست زد. او پای مؤسسات آلمانی را در طرح احداث

1. Venshtrog
2. Press Khlopuk
3. Kenneth Schullenburg

راه‌آهن به ایران بازکرد (پیرا، ۱۳۷۹: ۲۰۶). یکی از شرکت‌های مهم آلمانی، شرکت زیمنس^۱ بود که در حوزه‌های برق، تلگراف، تلفن و حمل‌ونقل فعالیت داشت. در سال‌های ۱۳۲۰-۱۲۸۴ ش. متخصصان فنی و صنعتی برای راه‌اندازی کارخانه‌های گوناگون به ایران فرستاده شدند و کارخانه برق آستان حضرت رضا (ع) در مشهد نمونه‌ای از کارخانه‌های برق در ایران بود که کمپانی زیمنس آن را راه‌اندازی کرد (محبوبی اردکانی ۱۳۶۸، ج ۳: ۳۸۵). آلمانی‌ها در دوره رضاشاه در بخش‌های مختلف مالی و صنعتی فعالیت می‌کردند. یکی از اقدامات مهم آن‌ها در اوایل سلطنت رضاشاه، سازمان‌دهی بانک ملی بود که در مشهد نیز شعبه‌ای تأسیس کردند. آلمانی‌ها نقش مهمی در توسعه صنایع مشهد داشتند. روابط این کمپانی‌ها با ایران در دوره رضاشاه را می‌توان از لحاظ بازرگانی، فروش محصولات و ایجاد کارخانجات، به دو گروه تقسیم کرد. برخی از کمپانی‌های آلمانی نظیر یونکرس^۲، زیمنس و آ.ا.گ.^۳ محصول و خدمات به فروش می‌گذاشتند و برخی از کمپانی‌های آلمانی با فروش کارخانجات مختلف، نظیر ذوب‌آهن و نساجی، به صنعتی شدن ایران کمک کردند (نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۶۸۳). فهرستی که وزارت معارف تا نیمه اول سال ۱۳۱۵ ش. از مؤسسات صنعتی ایران فراهم کرده است، نشان می‌دهد کارخانه‌های متعددی توسط آلمانی‌ها در مشهد با ماشین‌آلات آلمانی به شرح زیر ساخته شده است: کارخانه آرد و ماکارونی مشهد ۱۳۰۵ ش.، کارخانه توتون و تنباکو و سیگارت‌سازی مشهد ۱۳۰۷ ش.، کارخانه چرم‌سازی مشهد ۱۳۱۰ ش.، کارخانه روغن‌کشی مشهد ۱۳۱۲ ش. و کارخانه کش‌بافی و جوراب‌بافی ۱۳۱۳ ش. (پیرا، ۱۳۷۹: ۱۹۷-۱۹۹).

1. Siemens
2. Yunkers
3. AEG

مضمون مکاتبات تجاری خارجی

در بررسی اسناد تجاری مشهد می‌توان مکاتباتی را پیدا کرد که بر تجارت با شرکای خارجی دلالت دارد. در میان این اسناد، نامه‌ای از نمایندگی تجاری شوروی مقیم خراسان وجود دارد که در مورد روال انجام معاملات و روند تشریفات تحویل کالا و محاسبه مخارج و تحویل جنس در آن بحث شده است.

«در عقبه مذاکرات شفاهی معطوفاً به نامه شماره ۲۹۴ مورخ ۱۳۱۵/۳/۱۲ شما محترماً اشعار می‌دارد. سمنت موضوع قرارداد معامله شماره ۱۵۰۹۲۹ مانند سایر اجناس صادراتی ما با شرط تحویل فرانکو سرحد باجگیران فروخته شده و طبق قرارداد کلیه مخارج از بدو ورود جنس به باجگیران به عهده خریدار می‌باشد. به اینکه جمیع عملیات مربوط به جنس از بدو ورود آن تا پایان تحویل آن به شما توسط ایران سود ترانس انجام یافته (همان طوری که عملیات و تشریفات سایر مال‌التجاره‌ها نیز توسط ایران سود ترانس اجرا می‌شود) و ایران سود ترانس حال که نمی‌تواند مجاناً کارهای ارباب رجوع را انجام دهد و لذا در مطالبه حق‌العامل معموله ایران سود ترانس کاملاً ذی‌حق می‌باشد. بنابر مراتب فوق تمنا می‌نماید محاسبه خود را با ایران سود ترانس مفروغ نموده و ضمناً به امضانمودن موافقتنامه متمم و دریافت قیمت بقیه سمنت که تحویل داده نشده عمل را خاتمه دهید» (آستان قدس رضوی، سند شماره ۱۳۷۰۲۷/۱۱۷).

مکاتباتی نیز از سوی شرکت سهامی نساجی و نخ‌ریسی خسروی خراسان در مشهد با نماینده تجاری شوروی صورت گرفته و در مورد تحویل به موقع سمنت‌های خریداری‌شده و تحویل آن به نماینده آن شرکت تأکید شده است. در این نامه همچنین در مورد عواقب تأخیر و خسارت ناشی از آن یادآوری شده است (آستان قدس رضوی، سند شماره ۱۳۷۵۲۷/۱۱۹).

تعاملات تجاری آستانه با تجارتخانه‌های مشهد و دیگر شهرها

بخشی از تعاملات تجارتخانه‌های مشهد با آستان قدس بوده است. اقلام مورد نیاز آستان قدس به تجارتخانه‌ها اعلام می‌شده تا آن‌ها آن اقلام را خریداری کنند و در اختیار آستانه قرار دهند. نمونه‌ای از این مکاتبات که میان آستان قدس رضوی در تاریخ ۱۳۰۸/۴/۱۰ و تجارتخانه علیزاده صورت گرفته در ذیل نقل شده است: «خواهشمند است یک دانه از جاروب‌های برقی که گویا

لغت آلمانی آن اشتوپ زوگر^۱ باشد برای آستانه از آلمان بخواهید تا در صورتی که مطلوب واقع شد به قدر کفایت و رفع احتیاج سفارش داده شود» (آستان قدس رضوی، سند شماره ۶۵۵۱۵/۱).

تعاملات تجاری آستانه با تجارتخانه‌های رشت

آستان قدس برای خرید برنج، با تجارتخانه حاجی آقا کوچصفهانی در رشت معاملاتی داشته است. این تجارتخانه در کار واردات و صادرات فعال بوده است. این تجارتخانه برای ارسال برنج و حمل آن به مشهد با مشکلاتی از قبیل مداخلات روس‌ها مواجه بوده است. در نامه‌ای که از سوی این تجارتخانه به محمدولی خان اسدی، متولی باشی آستان قدس در ۲۱/۵/۱۳۱۰ نوشته شده، این مشکلات مطرح شده و در مورد نحوه ارسال محموله برنج آستانه رایزنی شده و راه‌هایی هم پیشنهاد شده که در این نامه آمده است: «راجع به حمل برنج‌ها متأسفانه چند روز است به واسطه اشکال تراشی روس‌ها در پهلوی معطل شده؛ زیرا موقع تابستان برنج در رشت قطعاً مختصری شپشک می‌افتد. روس‌ها این قسمت را بهانه قرار داده می‌گویند نوشته بدهید اگر در بادکوبه یا عشق‌آباد ایراد گرفتند، با تعهد پرداخت مخارج عودت‌دادن آن‌ها به پهلوی حمل ممکن است. ملاحظه نمودم این اشکال تراشی فقط در نقطه خطر جلوگیری صادرات ایران از طریق روسیه است. از ایشان خواهش کردم تلگراف نمایند و اگر اجازه نمی‌دهند بی‌جهت خرج تراشی نشود. امروز اطلاع دادند به هیچ‌وجه قبول نمی‌شود... در صورتی که صلاح می‌دانید با اتومبیل از طریق طهران و یا با [ناخوانا] از راه گمیش‌تپه و یا از راه بندر جز [گزا] و شاهرود حمل شود» (آستان قدس رضوی، سند شماره ۹۵۹۶۵/۱۶).

تعاملات تجاری آستانه با تجارتخانه مهدی رزاق‌زاده یزدی

آستان قدس برای تجهیز مریضخانه آستانه اقلامی چون تختخواب، تخت عمل و لامپ سیالیتیک^۲، آجرهای کاشی ژاپنی را برای ساختمان مریضخانه به تجارتخانه محمد مهدی رزاق‌زاده یزدی سفارش داده و در این زمینه مکاتباتی در تاریخ ۱۹ آبان ۱۳۱۳ صورت گرفته است. در این

1. Shtup Zooger

۲. این لامپ‌های سیار در اتاق عمل به کار می‌رود، Shtup Zooge.

مکاتبات می‌توان مواردی نظیر صورت حساب کالاهای ارسالی، جمع کل مخارج گمرک، مخارج مربوط به حمل و نقل و پاره‌ای از مخارج متفرقه را یافت (آستان قدس رضوی، سند شماره ۹۸۹۱۷/۹).

تعاملات تجاری آستانه با تجارخانه‌های خارجی

یکی از تجارخانه‌هایی که آستان قدس با آن ارتباط داشته و به آن کالا سفارش می‌داده، تجارخانه رشید بن جمشید در بمبئی است. یکی از این سفارش‌ها مربوط به خرید شیشه است. در این زمینه چون طرف تجاری آستانه در بمبئی نتوانسته شیشه‌های خریداری شده را به موقع تحویل دهد، آستانه از طریق نامه‌ای به بمبئی اعلام کرده که سفارش خود را از طریق بلژیک پیگیری خواهد کرد (آستان قدس رضوی، سند شماره ۹۴۴۵۱/۱۵۶).

نامه دیگری نیز به تاریخ ۱۶ اسفند ۱۳۱۲ از آستانه به تجارخانه ارباب رشید جمشید در بمبئی نوشته شده که در طی آن آستانه برای آینه‌کاری یکصد و پنجاه قطعه شیشه جیوه‌دار سفارش داده است. در این نامه تصریح شده که تجارخانه اطلاعاتی در مورد اندازه جام شیشه، قطر شیشه، قطر جیوه و قیمت و مخارج حمل آن به ایران بنویسند و ارسال دارند (آستان قدس رضوی، سند شماره ۹۴۴۵۱/۱۶۵).

کارکردهای اجتماعی تجارخانه‌های مشهد

بخشی از فعالیت‌های تجار به حوزه رفاه اجتماعی مربوط می‌شود که از آن میان می‌توان از فعالیت‌هایی نظیر ساختن سراها، پل، کاروانسرا، قنات و دارالایتام و مسجد یاد کرد (اشرف، ۱۳۵۹: ۲۸). در میان کارکردهای اجتماعی تجار باید سهمی را به فعالیت‌های خیریه اختصاص داد. تجار از قدیم در حوزه تأسیسات عمومی و امور عام‌المنفعه فعالیت می‌کردند، به گفته حاج سیاح، حاجی‌علی‌نقی کاشی چندین کاروانسرا در راه تهران به مشهد برای استفاده زوار و کاروان‌های تجاری بر پا کرده بود (سیاح، ۱۳۴۶: ۱۱۶) علاوه بر این تجار در اموری مانند احداث کارخانه، استخراج معادن، راه‌سازی، کشتی‌رانی و همچنین احداث راه‌آهن و راه شوسه فعالیت می‌کردند (اشرف، ۱۳۵۹: ۲۸)؛ با همت تجار صندوق‌های قرض الحسنه تجار نیز حلال بسیاری

از مشکلات روزمره توده مردم بود (اسکندری‌نسب، حسین‌پور و بخشی، ۱۳۹۵: ۹)؛ در روزنامه اطلاعات دی‌ماه ۱۳۰۶ شمسی اخباری در مورد مشارکت تجار در امر نگهداری فقرا، به شرح ذیل انتشار پیدا کرد: «راپورت واصله از مشهد حاکی است که از طرف والی جمعی از رؤسای ادارات و تجار و محترمین دعوت و اعاناتی برای نگهداری فقرا جمع‌آوری و از آن‌ها در دارالتربیه نگهداری می‌شود» (ملک‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۵-۱۵۶). یکی از مصادیق بارز این گونه فعالیت‌ها در مشهد، حسین آقا ملک است که به واسطه مکنت مالی و ارادت خالصانه به مقدسات، بویژه ساحت پاک امام هشتم (ع) قسمت اعظم اموال و دارایی‌های خود را وقف کرد. او از جمله واقفان بزرگ آستان قدس رضوی است. حاج‌حسین آقا ملک در سال‌های ۱۳۲۵، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۴، ۱۳۴۰ طی وقف‌نامه شماره ۷۴۷۳۵، ۸۷۱۰، ۴۶۰۵۵، ۵۱۳۴۸ قریه قلعه فریمان، باغ عباس‌آباد، قریه عشق‌آباد، قریه شکر تو و کلاً توابع قصبه فریمان، مزرعه و قنات تقی‌آباد، مزرعه طوس سفلی، ۹۰ مزرعه و قنات قلندر حصار، مزرعه جمع‌آب، مزرعه و قنات شمس‌آباد، مزرعه چناران، مزرعه خلیل‌آباد، مزرعه و قنات تقی‌آباد، باغ سالار، مزرعه و قنات شمس‌آباد، مزرعه و قنات فخرآباد، مزرعه سرتخت و سایر املاک را طبق سند موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک به آستان مقدس امام‌هشتم وقف نمود (مرتضوی قصاب‌سرای، ۱۳۹۱: ۹۱). دیگر بخش‌های حاج‌حسین آقا به سازمان‌های دولتی، مانند شهرداری، شهربانی و آموزش و پرورش تعلق گرفت. شاید یکی از دلایلی که وی دیگر املاک خود را وقف آستان قدس رضوی نکرد، بی‌توجهی امنای وقت آستان به دارایی‌ها و املاک موقوفه وی بود که آن‌ها را در طبق اخلاص به امام‌رضا (ع) بخشیده بود. در دهه ۱۳۳۰ خورشیدی این بی‌توجهی‌ها همواره سبب اظهار تأسف و گله حاج‌حسین آقا بود. همین مسئله موجب شد از سال ۱۳۴۰ خورشیدی به بعد مقدار زیادی از املاک خود را به سازمان‌های دیگر، از جمله شهرداری مشهد واگذار کند (همان: ۷۳) توضیحاتی درباره موقوفات وی در ذیل آمده است:

- **باغ ملی:** نخستین اقدام حاج‌حسین آقا ملک واگذاری باغ ملی به شهرداری مشهد است. باغ ملی قدیمی‌ترین باغ شهر که از قدیم‌الایام محل گردش مردم و زائران بود، به وسعت ۴۰ هزار متر مربع و با ارزش میلیون‌ها تومان در سال ۱۳۴۵ خورشیدی از سوی حاج‌حسین آقا ملک برای استفاده همگانی مردم به شهرداری مشهد واگذار شد.

- **باغ وکیل آباد:** بیلاق مورد توجه مرحوم ملک با مساحت بیش از یک میلیون و پانصد هزار متر مربع که در دوازده کیلومتری مشهد قرار گرفته بود و بیش از یک میلیون اصله درخت و یک رودخانه با چندین استخر بزرگ و مهمان‌خانه به ارزش پنجاه میلیون تومان داشت در سال ۱۳۴۸ خورشیدی به شهرداری مشهد برای عامه مردم واگذار شد (همان: ۷۵). حاج حسین آقا مدت‌ها در این فکر بود که باغ وکیل آباد را به چه نهادی واگذار کند. سرانجام در سال ۱۳۴۸ خورشیدی و در دوران تولیت باقر پیرنیا که استاندار خراسان نیز بود، دستور داد سند واگذاری بلاعوض وکیل آباد به مردم مشهد و به نام شهرداری این شهر نوشته شود. طبق این سند کل شش دانگ باغات مشهد و اراضی غیرمشجر این باغ به انضمام یک رشته قنات و چند استخر به شهرداری مشهد برای استفاده عموم مردم و زائران واگذار گردید. در مفاد سند صریحاً آمده است احدی حق خرید و فروش میوه‌های وکیل آباد را ندارد و استفاده از میوه‌های باغ، حق مردمی است که برای تفریح به آنجا می‌آیند. اگر شاخه‌ای از درخت میوه شکست، مستخدمان حق اعتراض به مردم را ندارند؛ اما اگر درخت خشک شد متعلق به شهرداری است و باید آن را ببرد (همان: ۷۵-۷۶).

- **احداث بیمارستان:** نیات حسنه حاج حسین آقا ملک فقط شامل قشر خاصی نبود؛ بلکه برای تأمین رفاه و آسایش همه اقشار مردم کوشش می‌کرد؛ وی برای دسترسی رعایا و کشاورزان به دارو و پزشک احداث یک بیمارستان آبرومند و مدرن را در چناران، واقع در ۶۰ کیلومتری شهر مشهد به عهده گرفت. گنجایش بیمارستان رضوی چناران ۳۰ تخت‌خواب است که دارای ۴ پزشک در قسمت دندانپزشکی، قسمت‌های داخلی، جراحی و مامایی است و کشاورزان به طور رایگان در این بیمارستان درمان و معالجه می‌شوند (باستانی، ۱۳۹۱: ۹۱-۹۳).

- **احداث حمام:** توجه به امر بهداشت مردم در مناطق وقف‌شده، سبب شد حاج حسین آقا ملک به ساخت چند دستگاه حمام در این رقبات، اقدام کند؛ از جمله یک حمام بزرگ دارای نمرات خصوصی و عمومی در قریه خواجه‌نصیر چناران احداث کرد؛ وی همچنین در صدد احداث حمام جدیدی در قریه نصرآباد تربت‌جام برآمد (همان: ۹۴).

کارکردهای فرهنگی تجارخانه‌های مشهد

یکی دیگر از کارکردهای تجارخانه‌های مشهد، کارکرد فرهنگی آن‌هاست نمونه بارز این گونه فعالیت‌ها، اقدامات مشهدی، حاج حسین آقا ملک است که در ذیل شرح آن آمده است:

- **احداث مدارس:** حاج حسین آقا ملک به مسائل تعلیم و تربیت توجه خاصی داشت. با توجه به این امر مهم، جهت ارتقای سطح سواد مردم این مناطق و کمک به نوآموزانی که به سن آموزش رسیده، ولی به دلیل نبودن امکانات آموزشی از کسب علم و دانش محروم مانده بودند، در قریه خواجه‌نصیر، واقع در چناران به احداث یک دستگاه دبستان و دبیرستان همراه با اثاثیه کامل و لوازم ورزشی همت گماشت. علاوه بر این جهت سکونت معلمان و خدمتگزاران و سرایداران و تأسیس سالن ورزشی و سالن عمومی، مکان‌هایی در نظر گرفت. (همان: ۹۳).

- **تأسیس موزه ملک:** تأسیس موزه و گردآوری گنجینه‌های باارزش هنری از سال ۱۳۴۳ شمسی شروع شد؛ در نتیجه موزه‌ای به وجود آمد که امروز گنجینه‌ای است از آثار هنری ایران که بها و ارزشی برای آن نمی‌توان فرض کرد. حاج حسین آقا ملک درباره انگیزه‌اش از تأسیس موزه اظهار می‌دارد: «انگیزه من از تأسیس موزه سکه، فرش، قلمدان، نقاشی و... که هنوز در دست تکمیل است، این بود که بعضی از مراجعین کتابخانه من، محققین خارجی هستند. آن‌ها سؤال می‌کردند که سکه‌های قدیم ایران و یا خطوط تاریخی و قلمدان‌ها را که همگی نشانه تمدن کهن ماست، کجا می‌توانند تماشا کنند و من برای سهولت کار آن‌ها و نیز استفاده ملت ایران دست به ایجاد این موزه زده‌ام» (همان: ۹۱)

- **تهیه فهرست نسخ خطی:** از اقدامات مهمی که در زمان حیات حاج حسین آقا ملک صورت گرفت، تهیه فهرست نسخ خطی کتابخانه بود؛ البته در این مورد چند بار اقدام شده بود. زمانی عبدالعزیز جواهرکلام چنین کاری کرد و پس از آن دکتر صادق کیا و احمد گلچین معانی، جهت نگارش گرد هم آمدند؛ اما هر بار به نحوی این کار پایان نپذیرفت. سرانجام توسط مرحوم ایرج افشار و همکارانش این کار انجام شد. نسخ خطی این کتابخانه، فهرست‌نویسی و در ۱۳ جلد منتشر شده است. جلد اول این فهرست مخصوص نسخ عربی و ترکی است. جلد دوم، سوم و چهارم اختصاص به فهرست نسخ فارسی به ترتیب حروف الفبا به انضمام نسخ مستقل دارد. جلد

پنجم، ششم، هفتم، هشتم و نهم مخصوص مجموعه‌هایی است که در دل خود دارای چندین عنوان رساله هستند (همان: ۸۷-۸۹).

- **واگذاری بخشی از وکیل آباد به فرهنگیان:** میرزا محمدتقی طاهری برادر همسر حاج-حسین آقا ملک به اطلاع حاج‌حسین آقا می‌رساند که مدت‌هاست فرهنگیان تقاضا کرده‌اند از طرف آستان قدس برای ایجاد منزل قطعات کوچکی طبق ضوابط در اختیارشان گذاشته شود؛ ولی متأسفانه مال‌الاجاره‌ای که آستان قدس برای تفویض اراضی مطالبه می‌کند، چنان زیاد است که پرداخت آن برای کارمندان اداره فرهنگ مقدور نیست. حاج‌حسین آقا ملک می‌گوید با نمایندگان فرهنگیان تماس بگیرید و از قول من بگویید که من حاضرم بدون قید و شرط زمین مورد احتیاج آن‌ها را به آن‌ها تفویض نمایم. این پیشنهاد به نمایندگان فرهنگیان ابلاغ و خبر در بین آموزگاران، دبیران، کادر اداری و خدمه فرهنگیان انتشار می‌یابد و طبعاً با سپاسگزاری صمیمانه آن‌ها و خانواده آن‌ها روبه‌رو می‌شود. آقای ملک به یکی از اعضای دفتر خود مأموریت می‌دهد در معیت نماینده ثبت اسناد و نماینده شهرداری به محل بروند و از نزدیک‌ترین اراضی به شهر، زمین مورد احتیاج فرهنگیان را به منظور داشتن مقدار لازم برای تأسیس اماکن عمومی و خیابان‌ها جدا کنند و نقشه آن را بکشند (همان: ۹۵-۹۶).

بخشی از فعالیت‌ها و اقدامات تجارخانه‌های مشهد معطوف به تقویت فرهنگ دینی است. از جمله این فعالیت‌ها، می‌توان به تقویت مالی نهادهای دینی، احداث مراکز و مؤسسات مذهبی مانند مساجد، مدارس دینی، تأمین هزینه مراسم‌های مختلف مذهبی، نظیر عزاداری‌های ماه محرم، افطاری‌های ماه رمضان و... اشاره کرد (دلاوری، ۱۳۷۵: ۲۴۴، نقل در میردار و قزل‌ایاق، ۱۳۹۹). بازارها اغلب به هنگام سوگواری به مناسبت‌های مذهبی یا در موارد خاص مانند رحلت علمای دینی و بزرگان شهر تعطیل می‌شدند (پروشانی و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۰، نقل در میردار و قزل‌ایاق، ۱۳۹۹: ۲۴۳) برپایی عزاداری‌های پرشکوه و خاص آل‌عبا، بویژه در ماه محرم و صفر، برپایی هیئت‌های مذهبی و دسته‌های سینه‌زنی، زنجیرزنی و شبیه‌خوانی نیز در زمره این گونه فعالیت‌ها جای می‌گیرد. مسیر دسته‌ها در روزهای تاسوعا و عاشورا بدین ترتیب بود که دسته‌های عزاداری از محلات مختلف وارد بازار شهر می‌شدند و بازاریان بیشترین سهم را در هزینه‌های عزاداری می‌پرداختند. تا از عنایت و برکت بیشتری برخوردار شوند (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۲۳-۴۲۴).

در بازار زنجیر مشهد زنجیری از سقف آویخته و قندیل‌هایی از آن آویزان بود که در شب‌های سرور و اعیاد رسمی و نیز ایام سوگواری از آن زنجیر چراغ، فانوس، پرده، پرچم، علم و بیرق عزاداری می‌آویختند (همان: ۴۲۳). یکی دیگر از کارکردهای تجار، مشارکت در برگزاری جشن اعیاد دینی است که در این زمینه می‌توان به جشن میلاد امام زمان (عج) اشاره کرد. بروجرودی (۱۳۸۴: ۱۵۳-۱۵۴) در کتاب *روشنفکران ایرانی غرب مبحثی را به روشنفکران مذهبی غیرروحانی اختصاص داده است*. در این مبحث وی شهر مشهد را به‌عنوان نمونه‌ای کوچک از زندگی مذهبی ایران مثال زده و ضمن اشاره به پیشینه‌های فرهنگی و فکری خراسان، این خطه را بارورترین قلمرو فکری ایران زمین دانسته است.

در ادامه این مبحث، وی به فعالیت‌های روشنفکری از سوی روشنفکران مذهبی غیرروحانی اشاره کرده در خلال بحث‌هایش از نقش تاجران مشهدی و فعالیت‌های آنان به‌عنوان یک خرده-فرهنگ مذهبی یاد می‌کند. در این مبحث بروجرودی از تاجری مشهدی به نام علی‌اصغر عابدزاده یاد می‌کند. عابدزاده که حرفه‌اش خراطی و خریدوفروش شیشه بود با یکی از روحانیون محلی نسبتی داشت. وی در مجالس وعظ روحانیان شرکت می‌کرد و سپس آنچه را که شنیده بود به زبان ساده‌تری برای هم‌قطارانش بازگو می‌کرد. شهرت عابدزاده به‌عنوان فردی خیر در سال‌های میانی دهه ۱۳۲۰ ش. رشد کرد؛ یعنی از زمانی که او در برپاساختن شماری از سازمان‌های خیریه (مهدیه، عسکریه، نقویه، جوادیه و ...) که به یاد امامان شیعه نام‌گذاری شده بود، مشارکت داشت. هر کس می‌خواست زبان عربی یا قرآن یاد بگیرد می‌توانست در یکی از این بنگاه‌های وقفی حضور یابد. این بنگاه‌های وقفی بیشتر به نیازهای تهیدستان و طبقات پایین، بازاریان، معلمان مدارس و دانشجویان رسیدگی می‌کردند که شمارشان در شهر روبه‌گسترشی مانند مشهد به سرعت افزایش می‌یافت. بروجرودی در ادامه خاطرنشان می‌کند محبوبیت بنگاه‌های مردمی عابدزاده که تا انقلاب ۱۳۵۷ ش. ادامه داشت، او را از قدرت سیاسی نیز برخوردار می‌کرد. عابدزاده در زمان دولت مصدق به صورت شخصیت سیاسی با نفوذی در محل درآمد بود. او در بنیان‌گذاری گروه‌هایی چون جمعیت پیروان قرآن و هیأت علی اکبریه نقش اساسی بازی می‌کرد. این سازمان‌ها همراه انجمن حجتیه شیخ محمود حلبی تأثیر سنت‌گرایانه خود را بر زندگی فرهنگی مشهد باقی گذاشتند (همان: ۱۵۹).

کارکردهای سیاسی تجارخانه‌های مشهد

از نظر سیاسی، تجار بزرگ چند خصیصه داشتند، یکی اینکه به خاطر افزایش قدرت مالی و نظارت بر امور کسبه و شبکه‌های گردآوری و توزیع کالاها، قدرت سیاسی آنان نیز در بازار فزونی گرفت. دیگر اینکه بیش از گذشته از استبداد، بی‌قانونی و دل‌خواهی‌بودن اداره امور و نیز ناامنی‌های ناشی از نظام حکومتی رنج می‌بردند و با آن خصومت می‌ورزیدند. دیگر اینکه با همه وابستگی به سرمایه‌داری غربی، بسیاری از آنان گرایش‌های وطن‌دوستانه داشتند و با استعمار غرب که مانع از رشد سرمایه‌داری صنعتی و استقلال و قدرت اقتصادی کشور می‌شد، خصومت می‌ورزیدند و این اعتراض‌ها نسبت به برخی از مصوبات و قوانینی بود که از سوی دولت اعمال می‌شد و به خاطر این خصوصیات همراه با روحانیت پیشرو و روشنفکر شهری، رهبری جنبش‌های بزرگ سیاسی و ضداستعماری و ضداستبدادی را بر عهده گرفتند (اشرف، ۱۳۵۹: ۱۳۲).

کارکردهای سیاسی تجار را می‌توان در چند بحث خلاصه کرد. یکی از آن‌ها در ذیل بیان می‌شود:

اعتراض تجار مشهدی به برخی از مصوبات و تصمیمات اقتصادی

یکی از قوانین دولت برای حفظ مصالح و منافع کشور، ممنوعیت صدور و حمل پشم سفید به خارج از کشور بود. این مصوبه در پانزده خرداد ۱۳۱۰ ش. با اعتراض تجار مشهدی مواجه شد و آن‌ها خواستار لغو آن شدند. آن‌ها معتقد بودند که منع صدور پشم سفید به خارج، به منافع کشور ضرر می‌رساند و مصرف داخلی آن در ارزانی قالی و فرش تأثیری ندارد؛ از این رو، جهت حفظ ثروت عمومی باید به خارج صادر شود (پورمحمدی املشی و ناد، ۱۳۹۴: ۳۸). مجله هفتگی عصر جدید همچنین از شکایت تجار پوست مشهد از مأموران گمرک خبر می‌دهد که علاوه بر صدی ۴، از هر جلد، دو ریال به دلیل نامعلوم می‌گیرند (همانجا)؛ نیز نمونه‌های فراوانی از اعتراض‌ها کلی تجار مشهد به مظالم روس‌ها و همچنین مواردی از اعتراض و شکایات موردی تجار مشهد نسبت به عملکرد روس‌ها و تعلل آن‌ها در پرداخت وجوه کالاهای خریداری‌شده و حتی مصادره اموال تجار وجود دارد. در این زمینه می‌توان به شکایت حاجی‌علی‌اکبر باقرزاده به مجلس شورای ملی اشاره کرد. باقرزاده مدعی بود که از تجارخانه‌اش در حدود صد هزار تومان اقلامی چون کبریت و چای در زمان انقلاب روسیه و قالی و تخم یونجه بعد از انقلاب روسیه با

روسیه معامله کرده؛ اما وجوه و خسارات ناشی از این معاملات پرداخت نشده است. باقرزاده همچنین مدعی شده است که روس‌ها چند باب مغازه، عمارت مسکونی و مهمان‌خانه او را در عشق‌آباد مصادره کرده‌اند. این تاجر مشهدی با ارائه شکایت خود به مجلس شورای ملی، خواستار رسیدگی به این معضلات شده است. وزارت امور خارجه هم درصدد پیگیری برآمد؛ اما سفارت شوروی مدعی شد که باقرزاده قالی‌های خود را در شرایط آشفته ۱۹۲۰ م. از دست داده است و اموالی که تا قبل از این زمان مصادره شده‌اند، مسترد نمی‌گردند (همان: ۴۱)؛ تلاش سازمان‌یافته بازاریان برای تشکیل مجلس وکلای تجار، مشارکت مؤثر بازاریان، بویژه کسبه و تجار در پیروزی نهضت مشروطه و حضور در مجلس مؤسسان و نقش سرنوشت‌ساز و سازمان‌یافته همراه با روحانیون در تأسیس مجلس شورای ملی، نمونه‌هایی از کارکردهای سیاسی آنهاست (مطلبی، ۱۳۸۶: ۶۱). بازاریان مانند سایر قشرهای جامعه ایران، بویژه قشر سنتی و مذهبی و شیعه متعصب بودند و خواه‌ناخواه مانند دیگران در مقابل اقدامات اسلام‌ستیزانه حکومت و رواج الگوها، باورها و مظاهر غربی عکس‌العمل نشان می‌دادند؛ دیگر اینکه بازاریان از ابتدا پیوند عمیقی با روحانیت داشتند. بازاریان مشهد برای تداوم حرکت‌های مذهبی و سیاسی خود در تشکلهای و انجمن‌های متعددی عضو شدند. برخی از انجمن‌ها توسط خود بازاریان تشکیل شده بود اغلب تشکلهای دو دهه قبل از دهه پنجاه شمسی تشکیل شده بودند و تا پیروزی انقلاب اسلامی تداوم داشتند. برخی از آنها عبارت بودند از: انجمن پیروان قرآن، کانون نشر حقایق اسلامی و مجمع احیای تفکرات شیعی. برخی از بازاریان با عضویت در این تشکلهای، با ایده‌ها، طراحی عملیات و مشاوره فکری به عنوان رهبران تشکلهای شناخته می‌شدند. عبدالرضا غنیان، محمدتقی غنیان، حیدر رحیم‌پور ازغدی، علی‌اصغر عابدزاده، از جمله این افراد بودند که در رأس مبارزان قرار داشتند. این افراد در حقیقت رهبران اصناف بازاری مشهد بودند که در کنار کسب‌وکار به فعالیت‌های فرهنگی، سیاسی و مذهبی علیه نظام حاکم می‌پرداختند (رضاپور و ملایی توانا، ۱۳۹۹: ۴۵). اصناف و پیشه‌وران مشهد در روند انقلاب اسلامی فعالیت‌های متعددی انجام دادند؛ برای نمونه می‌توان به صدور اعلامیه‌های آنها در روند شکل‌گیری انقلاب اسلامی اشاره کرد.

نتیجه

مشهد به‌عنوان یکی از شهرهای مطرح در فعالیتهای تجاری در دوره پهلوی دارای تجارتخانه‌های متعددی بوده است. تجارتخانه‌های مشهد و شرکت‌های تجاری در این شهر علاوه بر ارتباط با هم‌صنفان و فروشندگان خرده‌پا، با سایر شهرهای استان و سایر استان‌های کشور تعاملات تجاری داشته‌اند. بخشی از تعاملات تجاری تجارتخانه‌های مشهد با آستان قدس بوده است که این‌گونه فعالیت‌ها برای تأمین نیازهای مختلف آستان قدس رضوی بوده است.

نکته مهم دیگر، تنوع کارکردی تجارتخانه‌های مشهد است، تجارتخانه‌های مشهد و تجار مشهدی همانند تجارتخانه‌های سایر شهرهای ایران کارکردهای متعدد و متنوعی داشتند. این کارکردها را می‌توان در کارکردهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، دینی و سیاسی دسته‌بندی کرد. در میان این کارکردها، کارکرد اقتصادی مهم‌ترین و اصلی‌ترین کارکرد تجارتخانه‌های مشهد است. این کارکرد شامل انجام امور تجاری، مبادلات داخلی و خارجی، مسائل صنفی و کلیه ارتباطات تجاری با هم‌صنفان و تجارتخانه‌های داخلی و خارجی می‌شود. از جمله کارکردهای مهم دیگر، کارکرد اجتماعی است که شامل مشارکت تجار در امور اجتماعی و هر آنچه به رفاه شهروندان مشهدی مربوط می‌شود است. نمونه‌ای از این کارکرد را می‌توان در احداث مساجد و حمام و نیز تأسیس و ساختن سراها، پل‌ها، کاروانسراها و... که در آن‌ها مشارکت داشتند، مشاهده کرد. در مورد کارکرد های فرهنگی می‌توان به کارکردهایی مانند تأسیس مدرسه، موزه، تهیه نسخ خطی و حفظ آن، کمک به فرهنگیان و همچنین اقداماتی در جهت فرهنگ دینی، نظیر مرمت امام‌زاده‌ها، آذین‌بندی بازارها به مناسبت جشن‌های مختلف، برپایی عزاداری‌های پرشکوه برای آل‌عبا و نیز اقامه نماز اشاره کرد. یکی از شخصیت‌های شاخص، حاج حسین آقا ملک است که برخی او را بزرگ‌ترین واقف ایران دانسته‌اند. در بخش کارکردهای سیاسی نیز می‌توان به تلاش سازمان‌یافته تجار و بازاریان را برای تشکیل مجلس وکلای تجار، تأسیس شورای ملی و همچنین در به‌قدرت‌رسیدن دکتر مصدق و ملی‌کردن صنعت نفت، شرکت در گروه‌های ضد استبدادی چون جبهه ملی، نهضت آزادی و... و نیز تحصن و صدور اعلامیه در روند انقلاب اسلامی اشاره کرد.

منابع

- اسکندری نسب، محمد؛ حسین پور، سیروس؛ بخشی، بهمن (۱۳۹۵). "بررسی زمینه اتحاد بازاریان با علما و نقش آن در انقلاب اسلامی". [پیوسته] قابل دسترس در: <https://civilica.com/doc/613530/> [۱۴۰۰/۶/۱۰]
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع رشد و سرمایه‌داری ایران در دوره قاجار*. تهران: پیام.
- ایوانف، میخائیل سرگی یویچ (۱۳۵۶). *تاریخ نوین ایران*. ترجمه هوشنگ تیزابی و حسن قائم‌پناه. بی‌جا: بی‌نا.
- باستانی، ربابه (۱۳۹۱). *حاج حسین آقا ملک، بزرگ‌ترین واقف ایران*. تهران: مؤلف.
- بروجردی، مهرزاد (۱۳۸۴). *روشنفکران ایرانی و غرب در گذشت نافرجام بومی‌گرایی*. ترجمه جمشید شیرازی. تهران: فرزانه‌روز.
- پروشانی، ایرج و دیگران (۱۳۸۹). *بازار در تمدن اسلامی*. تهران: کتاب مرجع.
- پورمحمدی املشی، نصرالله؛ نادى، زهرا (۱۳۹۴). "عوامل مؤثر در تجارت خارجی خراسان در عصر پهلوی". *گنجینه اسناد*، سال بیست و پنجم، ش ۴ (زمستان): ۳۲-۴۶.
- پیرا، فاطمه (۱۳۷۹). *روابط سیاسی اقتصادی ایران و آلمان بین دو جنگ جهانی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جلالی، غلامرضا (۱۳۷۸). *مشهد در بامداد نهضت امام خمینی (ره)*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دلاوری، ابوالفضل (۱۳۷۵). "طرحی برای مطالعه‌ی زمینه‌ها و علل اجتماعی وقوع انقلاب اسلامی ایران". *راهبرد*، ش ۹ (بهار): ۴۷-۸۸.
- رضاپور، هدی؛ ملایی توانا، علیرضا (۱۳۹۹). "تحلیل ارتباط بازاریان مشهد با حکومت پهلوی و آستان قدس رضوی در سال‌های ۱۳۵۳-۱۳۵۷ شمسی". *تاریخ انقلاب*، سال چهارم، ش ۱ (بهار): ۲۳-۴۹.
- سیاح، حمید (۱۳۴۶). *خاطرات حاج سیاح*. تهران: بهنود.

- شجاعی دیوکلای، سیدحسن؛ پورقنبری، محمدحسن (۱۳۹۷). "عملکرد و پیامدهای فعالیت تجاری کمپانی‌های ونشتورگ و تسنترسایوز شوروی در مناطق شمالی ایران (۱۳۰۰ تا ۱۳۰۶ ش.)." پژوهش‌های علوم تاریخی، سال دهم، ش ۲ (پاییز و زمستان): ۱۱۷-۱۳۶.
- قصابی گزکوه، جلیل (۱۳۹۷). "بررسی فعالیت تجارتخانه هوفمان در مشهد دوره قاجار با تکیه بر اسناد آرشیو وزارت امور خارجه." ش ۷۷ (زمستان): ۵۳-۷۷.
- ماهوان، احمد (۱۳۸۳). تاریخ قدیم مشهد. مشهد: جاودان خرد.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۶۸). تاریخ مؤسسات تمدن جدید در ایران، ج ۳. تهران: دانشگاه تهران.
- مرتضوی قصاب‌سرای، مرضیه (۱۳۹۱). حاج حسین آقا ملک، شخصیت، اقدامات و خدمات. تهران: مؤلف.
- مطلبی، مسعود (۱۳۸۶). "واکاوی علل مخالفت بازاریان با حکومت پهلوی." زمانه، ش ۵۷: ۶۱-۷۰.
- ملک‌زاده، الهام (۱۳۹۲). مؤسسات خیریه بهداشتی در دوره رضاشاه. تهران: نشر تاریخ ایران.
- میردار، مرتضی؛ قزل ایاغ، ایمان حسین (۱۳۹۹). "فعالیت‌های اجتماعی بازاریان در مسیر سازمان‌بخشی به انقلاب اسلامی." تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال دهم، ش ۲ (پاییز و زمستان): ۲۳۵-۲۵۵.
- نجف‌زاده، علی (۱۳۹۴). کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد (از دوره قاجار تا انقلاب اسلامی). مشهد: انصار؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

اسناد

- آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی. آرشیو، سند شماره ۱۵۶ / ۹۴۴۵۱؛ ۱۶۵ / ۹۴۴۵۱؛ ۹ / ۹۸۹۱۷؛ ۱۶ / ۹۵۹۶۵؛ ۳ / ۹۷۳۳۸؛ ۱۳ / ۱۱۵۴۳۸؛ ۱۱۷ / ۱۳۷۰۲۷؛ ۱۱۹ / ۱۳۷۵۲۷.
- اسناد آرشیوی خاندان بازاری.

۴۴۹۰
۱۳/۵/۲

تجارت خانه محترم رشید بن جمشید - بمبئی

مراسله مورخه ۲۱ تیر عز وصول داد از مفاد آن استحضار حاصل شد شیشه جیوه دار که تقاضای ارسال آن شده بود - معجلاً لازم بود و تصور میشد که در بمبئی موجود است و انتظار آن میرفت که تا اواسط مرداد بمشهد برسد و باین جهت هم مستقیماً از اروپا تقاضای خرید و حمل آن نشده بود اینک که مرقوم شده است از بلزیک خواسته شده و تا دو ماه دیگر بکراچی وارد خواهد شد موجب تأسف شد و بهر حال چون دستور داده اید قبول است و خواهشمند است در موقع ورود کراچی اطلاع دهید تا بقیه وجه آن تقدیم شود .
نیابت تولیت جلیله عظمی .

ع

۹۴۴۵۱/۱۵۶

۴۴۹۰
۱۳۱۵/۲

تجارتخانه محترم رشید بن جمشید - بمبئی

مراسله مورخه ۲۱ تیر عز وصول داد از مفاد آن استحضار حاصل شد شینه جیوه دار که تقاضای ارسال آن شده بود - معجلاً لازم بود و تصور میشد که در بمبئی موجود است و انتظار آن میرفت که تا اواسط مرداد بمشهد برسد و باین جهت هم مستقیماً از اروپا تقاضای خرید و حمل آن نشده بود اینک که مرقوم شده است از ملزیم خواسته شده و تا دو ماه دیگر کراچی وارد خواهد شد موجب تأسف شد و بهر حال چون دستور داده اید قبول است و خواهشمند است درموقع ورود کراچی اطلاع دهید تا بقیه وجه آن تقدیم شود .
نیابت تولیت جلیله عظمی .

ع

۹۴۴۵۱/۱۵۶

H. AGHA KUTCHESFAHANI
IMPORT - EXPORT

Telegrs. : „AGHA“

CODES BENTLY'S FIRST EDITION

Rechte, le

No.

ورود به بازار مشهد
تاریخ ۱۰/۵/۳۱
شماره ۲۶۲۹

۲۱
۳۱/۱۳

رشت
حاجی آقا کوچه صفائی

(آدرس تلگرافی : « آقا »)

کتاب رمز : بنتلی چاپ اول

واردات - صادرات

تاریخ ۱۱ ماه پرم ۱۳۵۰

شماره ۵۵۵
۳۶۲۹

شماره دفتر

حضرت مبارک حضرت شمس‌الرضا محمد باقر میرزا علی‌خان اسداللهی بی‌شماره مبارک حضرت علی‌اکبر آقا محمد تقی شاه

قربت گم - به زیارت سرتاسر مبارک سرخط ۲۶ تیرماه ۱۳۵۰ در روز اول گردید - در باب حقیقت کسب بی‌دریغ
قبول عرض شد بود با وجودیکه بجز تقدیر آب و هوا بجز درم بصران بروم حضرت انیکه در مبارک اطلالت نمود بر کجا در حضرت
تا ما را در چند روز قبر هم بجز درم حقیقت مطهره بی‌شماره در سال ۱۳۵۰ در اول آستان شهدا گمانه
در ۲۸ تیرماه با بخت در سال حضرت مبارک دایم اینک قبر بی‌شماره آن است ۱۳۵۴ که تقدیم میگردد آن مطهره
تا بیست مطهره خواهد بود در جمیع بهر به کجا تا بی‌شماره خند خدا است به اطمینان که تراش رسیده در
مطهره بی‌شماره ریزه سرقع آستان بی‌شماره در وقت قطعا حضرت بی‌شماره من افتد روسها این قیمت را بهانه قرار دهد
میگنند نیت به امید اگر در به کسب یا عشق آید ایراد گرفته با تقدیر برود حجت فخر عودت دادند آنها به بی‌شماره
حکایت است مطهره نمودم این اطمینان تر در فقط در نقطه نظر جلوس صادر است ایران از طریق روسیه است که
از این بی‌شماره هر کس که آید اگر اجازه نمیدهند بی‌شماره حجت تراشی نمود امروز اطلاع دادند که بی‌شماره
قبل نموده از علاج بی‌شماره بی‌شماره (حضرت اسدالله کسب بی‌شماره هر روسها طریق روسیه اطمینان
درهم گردید آن بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره
تکلیف فانیه بی‌شماره) الیوم حضرت مبارک ضایعه شد در صورتیکه صلح میدادند با آن بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره
از راه کسب بی‌شماره و یا از راه بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره
بر کسب بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره
بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره بی‌شماره

مادر بی‌شماره
در بی‌شماره

۹۵۹۶۵۱۶ ۵۲۳

Hajji Ali

Kazerani

Mashhad

Adr. Tel. : Kazerani

تاریخ ۱۳۸۱ / ۸ / ۳

مشهد

حاجی علی کازرانی

معاون تجاری کازرانی

حضرت بزرگوار حضرت امیر اکرم عالم هر اسرار دارم اقبال

معلوم حال است که این اوقات وضع تجارت و بنگاهها خراب و کم دارد روح تجارت از ملک خارج

۱۵
۹۵ / ۱۱
۱۱ / ۱ / ۵
۹۸۴۲

دائمه از وضع عموم تجارت اربع صفحات سخن در صحبت و تقمیدات این تجارت خانه نکون

سطح سینه که تاکنون از سعادت مغرور اجناس داشته و هرگز کوتاه بود

در این نا ابرو کار صحیح و کار صحیح توانسته که کامیاب هر صفا بقیه نکرده است -

۲ سطح را که قصد دو چاره شده است تاگزیر توسط آنحضرت و غیره -

کار آنرا که تجارت صادر و وارد بقیه بر سر آید و به است که کمتر تاگزیر داشته

و همیشه کار میکنه -

بار چهارم قدر جوار است مبلغ ۲۸۲۶ ریال طبق مدت جوار مذکور گذر

و مقصود تجارت است اما چون مال این جنرات خاسته بایشان مردود طریقه

تمیز است بده مدت را تقاضا فرمایند -

و نیز است برل فاسون که قبلاً از خود در این از یک نایب است خواهسته کرده

و حال دارد در هر سه است. احصای شده ۲۹۲۲ مبلغ سه هزار ریال

تمیز است برار صدور جوار از این قدر هم برل توجه شود

۹۵۳۳۸۱۳

اسم نویسنده و تاریخ اسم پاك نویس کننده و تاریخ تاریخ امضای پاك نویس	 استان قدس	شماره کتاب ثبت ۹۴۱۹ سابقه جلد جزء عده ضمایم
تاریخ ارسال ۱۹ این ماه ۱۳۱۳		
به عنوان کتابخانه تجوم خانی ...		
<p>عطف به سیدتریند مرخصه ۱۳۱۳ مهر فرستاد صاحب فرج آجوهی بکتر را برین دکتور جواب دکتور محمد ولد پسا بکتر و بعد از برای برین دکتور زنده سید پسا ... و در شهر و فرج کوه ... و چهار دکتور روپیه و دیگران ... قبله برای آن ... ۱۹۴۱۹</p>		
سراد با دکره		۹۴۲۰ ۱۳۱۹ ۹۴۲۱ ۱۳۱۹
۹۸۹۱۷۹		۹۴۲۱ ۱۳۱۹

طهران ۱۸ ر ۴۱۲

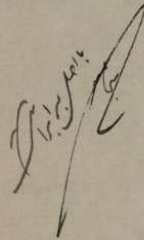
شماره ۷۸۰۱۵۴۸۲ ر ۱

دائرة واردات

شرکت سهامی تجاری خراسان - مشهد

طبق تقاضای تلگرافی شماره ۲۳۳۳ مورخ ۱۸ ر ۴۱۲ جناب آقای پاک روان
به بندر بهلولی دستور داده شد مقدار ۱۰ تن آهن نبش ۴۵ X ۴۵ جهت تحویل باملاک اختصاصی
بعنوان آن تجار تنازیه حمل نمایند خواهشمندیم آهن نامبرده را بمحض ورود پس از دریافت تمام
بها از قرار قیمت اختصاصی و کرایه حمل و عوارض متعلقه مطابق بارنامه تحویل اداره کارپردازی
املاک نموده یک نسخه از صورتجلسه تحویل را برای این شرکت ارسال دارید . -

شرکت سهامی مرکزی

۱۱۵۴۳۶/۱۳